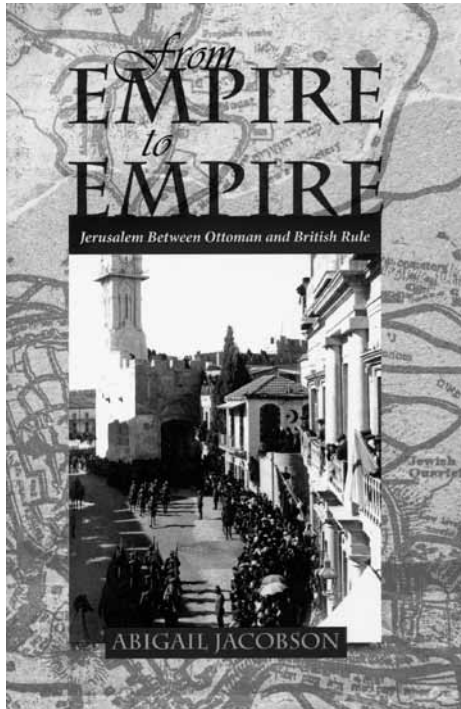

אסף זלצר

על תקופת מעבר ומה שלא נאמר

Abigail Jacobson, *From Empire to Empire: Jerusalem Between Ottoman and British Rule*, Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2011, xv + 262 pp.

זהו ספר שצריך לקרוא מפני שהוא מעורר מחשבה ועניין בתקופה עלומה, תקופת מעבר. לטענת המחברת, אביגיל יעקובסון, אין לזהות רגע אחד של מעבר בין תקופות אלא תהליך מעבר. במקרה של ירושלים החל לדבריה המעבר מן השלטון העות'מאני לשלטון הבריטי באירועים שהתרחשו מחוץ לזירה המקומית (בבלקן בשנת 1912), ושענינם מעמדה של האימפריה העות'מאנית, ולא באירוע הכניעה של ראש העיר לחילים הבריטים (9 בדצמבר 1917). לעומת זאת סיומה של תקופת המעבר צוין באירוע מקומי – הכרזה על הקמת משטר אזרחי בעיר (1920). אירוע זה נלווה למאורעות נבי מוסא, שהמחברת מדגישה אותם כדוגמה לשינויים שהתרחשו במעבר בין האימפריות. בהיעדר השוואות מקומיות – למשל לערים מעורבות אחרות בארץ-ישראל – או עולמיות, הספר אינו מאפשר לבחון את טענתה של החוקרת שמעבר בין תקופות, ובכלל זה מעבר בין אימפריות, הוא תהליך ולא אירוע נקודתי, ולכן קשה להתווכח עם קביעה זו.

תקופת מעבר היא שלב קריטי בתולדותיהם של עיר ואזרחיה, וירושלים יכולה לשמש שדה מחקר מצוין להבנת תהליכי מעבר ומשמעותם. אולם האם יש לעסוק בהקשר זה רק בסוגיות של שינוי מול המשכיות, או שיש גם הסברים

אחרים לתהליכים שעוברים על עיר כאשר משתנה השלטון? יתרה מזו, הרי ברור שהמעבר לא השפיע על הכול באותה מידה, ובוודאי יש להבחין למשל בין השינויים במראה הפיזי של העיר לבין השינויים שעברו על האוכלוסייה. יש להבחין גם בין האוכלוסיות השונות בעיר ולהבדיל בין ההנהגה לבין התושבים, בין הפקידים ובין הנשלטים. בסוגיות אלו ואחרות מבקשת הכותבת לעסוק במסגרת הספר. מתוך הדיון בחלק מההיבטים המוזכרים כאן ובאחרים היא מגיעה למסקנה שהמעבר בין התקופות היה תהליך הדרגתי ולא קרע. קביעתה זו מעניינת אבל אינה משכנעת.

הספר, שהוא עיבוד של עבודת הדוקטור של יעקובסון, מבוסס על מגוון רחב של מקורות ראשוניים (חלקם בפרסום ראשון) ומשניים (ראו עמ' 219-247). לרשות הכותבת עמד חומר

רגע העברת השלטון, ובפרק החמישי היא כבר עוסקת בהתפתחות המאבק הבינ־קהילתי בעיר בעקבות השינויים בשלטון. היא מתארת מהלכים בתוך הקהילה הערבית בעיר וכמובן את האירועים מול הקהילה היהודית, ובהתאם לגישה הכללית הנקוטה בספר היא משקיפה 'מלמטה' על השפעות המלחמה על תושבי העיר ועל עמדותיהם.

כותרת הספר ממקדת את הדיון באימפריות, משמע בגופים על־מדינתיים. אבל הספר עוסק דווקא בתהליכים ובשינויים הפוליטיים והחברתיים שהתרחשו 'למטה', בקהילות ובאנשים. זוהי נקודת מבט מעניינת לכאורה על חילופי שלטון, אך היא בוודאי אינה משקפת את האימפריה. לנוכח הכותרת נשאלת השאלה איך רואים 'בשטח', בתרבות, בנוף העירוני ובחיים בכלל, את החלפת האימפריה. על שאלה זו לצערי הרב אין בספר תשובה. יעקובסון בחרה במודע שלא לעסוק במראה הפיזי של העיר. לכן אין היא מציגה למשל את פעילותם של הבריטים להסרת סמלי השלטון הישן (כמו מגדל השעון סמוך לשער יפו). אין ספק שאפשר היה לבחון את סוגיית המעבר גם בממד הפיזי. הבחירה בממד האנושי, כאנשים, ככותבי הטורים בעיתונים, במנהיגים, חשובה ביותר, אבל האם מתוך ממד זה אפשר לענות על שאלת המעבר, כלומר האם תקופת המנדט הייתה בירושלים בבחינת התחלה חדשה? מאחר שהכותבת עוסקת בסוגיה רק מעט 'מלמעלה', בעיקר בעניינים פוליטיים, תשובתה על השאלה הזאת חלקית.

נראה כי העניין של החוקרת בקשר בין הקהילות בעיר, בקשרים האישיים והמעשיים ובכתיבה בת הזמן על השינויים, הסיט את הדיון מהשאלות הגדולות של המעבר. לעתים נדמה שהמעבר בין האימפריות הוא רק תירוץ לכתוב על הקשר בין היהודים לערבים בירושלים ובארץ־ישראל בראשית תקופת המנדט.

משמעותי על התקופה ועל האירועים שהתרחשו בה כדי לנסות להצביע על תהליך המעבר. אלא שהיא בחרה לבחון סוגיות פקשר בין הקהילות (על רקע השינויים המדיניים הצפויים במרחב) ובתוך הקהילות עצמן, ולא לרדן באופן ממוקד במשמעות של שינוי השלטון.

בספר חמישה פרקים, מלבד פרק הפתיחה והסיכום. סידור הפרקים כרונולוגי; הפרק הראשון דן במערכה על העיר בימי המלחמה, והפרק האחרון דן בהתפתחות היחסים בין האוכלוסיות בעיר לנוכח חילופי השלטון. בפרק הראשון נחשף מידע על הפעילות שקיימו השלטון המקומי והתושבים בעיר על מנת להתמודד עם קשיי המלחמה. בירושלים לא הייתה מערכה צבאית ישירה, רבת התקפות והפגזות, אבל העיר ותושביה סבלו ממצוקת השלטון, מקשיים בהספקת מזון ומקשיים נוספים. הפרק השני נועד לתמוך בממצאי הפרק הראשון והוא עוסק בעמדתם של התושבים בעניין המלחמה, ובתוך כך יש בו התייחסות מסוימת למרחב. במרכזו של הפרק ניתוח של שני יומנים של בני העיר ושל האופן שבו תיארו את התהליכים שעברו על העיר, ויעקובסון מתמקדת בדיון בשינויים שעברו על קהילותיהם (המוסלמית והנוצרית). בפרק השלישי נדונות הקהילה הספרדית בירושלים והדילמות שניצבו לפניה בעקבות המלחמה. בפרק הזה, בדומה לפרק השני, המחברת בוחנת את נקודת המבט של הפרט על התהליכים הגדולים שהתרחשו בעיר. הפרק השלישי מתמקד בקהילה היהודית ובמתחים בין הספרדים לאשכנזים. לאחר ששלושת הפרקים הראשונים עסקו בתקופת המלחמה, בפרק הרביעי נדונה סוגיית כיבוש העיר והמעבר שלה לידי הבריטים. המחברת מתמקדת במעשים של הכוחות הבריטיים, בהתרשמותם מהעיר ובתגובות בארץ ובאנגליה על המהלך. בתום הפרק הרביעי היא מגיעה לרגע המשמעותי בתקופת המעבר,

בעריכת הספר ובעיצובו לא היה אפשר להתגבר על חלק מהקשיים הכרוכים בה? לדוגמה ההחלטה להדפיס את ההערות בסוף הספר (בלוויית ציון העמודים שאליהם הן מכוונות) היא אולי שגרתית, אבל המעברים בין גוף הטקסט להערות שבסופו מכבידים על הקורא המלומד שרוצה 'להתווכח' תוך כדי קריאה עם המידע המוצג. עבור מי שאינו מכיר את העיר, את תושביה וכדומה חשוב במיוחד להקפיד על המפות. למשל המפה בעמ' 6, שאמורה להיות צילום מצב של סיום תקופת המעבר, לא ברור אם היא בעברית או באנגלית, ואם ההתערבות באנגלית היא של הכותבת. המפה גם עשויה ליצור תפיסה שגויה של התפתחות ירושלים בסוף המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה: אמנם מופיע בה הציון צפון, אבל היא נדפסה בספר לא מוצפנת, כלומר כיוון צפון איננו פונה לראש העמוד, וקורא שאינו ער לסוגיה גאוגרפית זו עלול לחשוב שירושלים התפתחה לכיוון דרום-מזרח!

אפשר היה גם לנצל טוב יותר את התמונות שבספר להמחשה ולהדגשה של עניינים שונים בו. איורים (במקרה הזה תמונות) עשויים לתרום לספרי מחקר תרומה לא מבוטלת, שהרי גם הם מקורות לימוד. אבל רצוי לכוון את הטקסט אליהם או להרחיב את המידע העולה מהם. אמנם הקורא המלומד, חוקר התקופה, בדרך כלל יודע להפיק מהם מידע ואולי גם לשאול שאלות, אבל עבור הקורא המתלמד כדאי להוסיף הבהרות שיסייעו לו להיעזר בתמונות. בספר אין תמונות רבות, ולאלו שנדפסו בו צירפה הכותבת כותרות או הסברים קצרים, ואפשר היה להרחיב בכך ולהפיק מהתמונות יותר.

להבנתי חסרה בספר התייחסות לאירוע משמעותי שהתרחש בירושלים בתקופה הנדונה, ושיכול להעיד על תהליכי המעבר. כוונתי להנחת אבני הפינה לאוניברסיטה העברית בהר הצופים

אין ספק שסוגיות ציוניותה של הקהילה היהודית בירושלים וההבדלים בין האשכנזים לספרדים בעניין זה חשובים. אולם לא מצאתי הוכחה שהשינוי השלטוני הביא לשינוי משמעותי בעמדות הצדדים. יתרה מזו, ירושלים לא קלטה בתקופה הנדונה ציונים נוספים (מלבד ועד הצירים, שהמחברת דנה בו), ואלה מהם שבאו לעיר הגיעו מאוחר יותר. גם דיוניהם ומחשבותיהם של פקידים ואנשי דת בריטים על כיבושה של העיר אין בהם לתרום להבנת משמעות השינוי שחל בה. הכרת תפיסותיהם חשובה ומעניינת, אבל הן לא הובילו לדיון משמעותי וזלת הדיון המוכר בהצהרתו של אלנבי עם כניסתו לירושלים בעניין הסובלנות הדתית לבני כל הדתות בעיר. המחברת מציגה בצורה יסודית ומעניינת מה שנכתב בחלק מעיתוני התקופה בארץ – ומעט גם בבירות ובקהיר – המשמשים לה מקור ללימוד העמדות, הדעות והתפיסות. ברור כי זהו מקור חשוב להכרת הלך הרוח בעניין השינויים הצפויים, אבל נשאלת השאלה למה בחרה בעיתונים מסוימים, ומה באשר לאחרים. אולי צריך היה לשלב במחקר גם בחינה כמותית של הכתבות והמאמרים על פי נושאים כדי לברר מה עניין את בני הזמן. ובכל מקרה אם בעיתונות עסקינן מתבקש לשאול מה כתבו על העניין באיסטנבול ובוודאי בלונדון.

הספר מבוסס על מחקרים רבים, וחלק מהמידע על העיר ידוע מאותם מחקרים. רבים יטענו כי ספר מחקרי מסוג זה צריך לפנות אל תלמידים ואל מלומדים כאחד – לספק את הצרכים של מי שרק עתה לומדים על התקופה, אירועיה ומקורותיה, ואת אלו של מי שמכירים אותה טוב ומבקשים לקרוא פרשנות חדשה. מהניסיון להגיע אל כל הקהלים הללו, משימה שמחברים רבים מקבלים עליהם (ובצדק), לא כולם יוצאים נשכרים. זוהי משימה קשה בעליל, אבל האם

הנחת אבני הפינה
לאוניברסיטה
העברית בהר
הצופים בירושלים,
יולי 1918
(באדיבות גנזך ויצמן)

מציאות. ועד הצירים בראשותו של ויצמן ראה בהנחת אבני פינה לאוניברסיטה, שהייתה למוסד של התנועה הציונית, הזדמנות לבחון את מידת הרצינות של השלטון הבריטי לפעול למימוש הצהרת בלפור. עד מהרה התברר כי יש פער בין המדיניות של הכוחות בעיר להצהרות הפוליטיות, כפי שמציינת יעקובסון בקשר למקרים אחרים. רק לאחר מאמצים גדולים הצליחו אנשי התנועה הציונית לשכנע את הבריטים לאפשר את קיומו של הטקס, והיה זה ניצחון לתנועה הציונית. הייתה זו גם דוגמה לאפשרויות האופייניות לתקופת מעבר: בתקופת מעבר נוצרות הזדמנויות, ומי שמשכיל להבין את המציאות מצליח לנצלן לטובתו. התנועה הציונית הצליחה בעניין זה משום שהיו לה חזון (שנשא ויצמן), אנשי מעשה (למשל מרדכי בן

בירושלים ביולי 1918 כחסות השלטון הצבאי¹. אירוע זה, שהונצח במצלמתו של יעקב בן-דב, היה האירוע הציוני הגדול בתולדות העיר ואולי הארץ בימי המלחמה. באחת התמונות נראית שורת המכובדים סמוך לחופה שמעל מקום אבני הפינה. שליחי התנועה הציונית בראשותו של ד"ר חיים ויצמן (בולט בתמונה, עומד זקוף מול הבור ועל ראשו כובע לבן) ביקשו לנצל את רגע כיבושה של ירושלים ואת ראשיתה של התקופה על מנת לשנות

1 על ההתארגנות להכנת הטקס ועל מהלכו ומשמעותו ראו: ב"ז קדר, 'טקס הנחת אבני הפינה לאוניברסיטה העברית בט"ו באב תרע"ח (24 ביולי 1918)', ש' כ"ץ ומ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 90-119.

מכל מקום בסופו של דבר התרחש מעבר; הקהילות המקומיות השתלבו בתהליך שהוביל לעימות, וחלקן של האימפריות נשכח. המעבר הבא בתולדות ירושלים התרחש עם פרוץ מלחמת העצמאות כעבור כשלושים שנה. שלא כמלחמת העולם הראשונה, שהקרבות בה לא הגיעו לתוך העיר אם כי המצוקה בה הייתה גדולה (כפי שמתארת הכותבת), מלחמת העצמאות חוללה קודם כול שינוי פיזי במרחב העירוני ועמו שינוי בשלטון. גם במקרה הזה, ברוח גישה של יעקובסון, המעבר התחיל עוד לפני שפרצה המלחמה, בכ"ט בנובמבר 1947, והסתיים אולי בהעברת מוסדות מדינת ישראל לעיר.

הספר קריא ביותר, הטקסט קולח, והעיצוב הגרפי מאפשר להבדיל בין המקורות לטקסט המחקרי. נוסף על כך בראשית כל פרק המחברת מציגה את מבנה הפרק ונוגעת בהיבטים תאורטיים רלוונטיים. כל אלה מסייעים לקוראים ומאפשרים להתמקד בעיקר ולהתלבט – האם רק שינויים חברתיים, פוליטיים ובין-קהילתיים היו התוצאות של המלחמה בעיר? ואיך באמת אימפריות מתחלפות?

הלל הכהן, העומד בגבו למצלמה ומנהל את הטקסט וגורמים נחוצים נוספים. מי שבוחן טוב את התמונה יגלה במרכז את המופתי של ירושלים, בחליפה לבנה ובתרבוש מסורתי, משלב ידיים כמו אחרים. השתתפותו באירוע חשובה ומשמעותית, ולעניינו של הספר שלפנינו, הדין בין השאר בשינויים ביחסן של הקהילות בעיר לציונות ובהשפעת השינויים הללו על היחסים בין הקהילות בעיר ובארץ, השתתפותו של המופתי בטקס מעוררת מחשבה. המופתי בא לא כפקודה של אנשי הצבא (שגם נוכחותם מעניינת כמובן בהקשר הנדון) אלא מתוך מערכת היחסים שהייתה קיימת בעיר (המשכיות) ומתוך מחשבה על העתיד (שינוי). אולי היו לו סיבות נוספות לבוא, אף שוויצמן התנגד בתחילה להשתתפותו. בכל מקרה נוכחותו, כמו נוכחות הבישוף האנגליקני בירושלים, מעידה שתקופת מעבר יוצרת הזדמנויות לתהליכים רבים, והשאלה היא כמובן איך הם נמשכים. הנה לפנינו תמונה מתולדותיה של העיר שאצור בה מידע רב על אירוע אחד אבל גם על מערכת היחסים בעיר בתקופת המעבר. קריאה מעמיקה בתמונה זו ובתמונות שבספר הייתה תורמת תובנות משמעותיות לנושא.